

ՍԵՒ-ԼԵՌՆՅՈՒՔ

(ՄԻ ՏՈՂՄԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐ)

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՂԱՐԱԳԵՕԶԵԱՆՑԻ

Մեր աշխարհի այն մասը, որը կոչւում է Եւրոպա, ունի իւր հարաւում մի ընդարձակ լեռնոտ սեպածե տարածութիւն, որը շրջապատւած է երեք կողմերից ծովերով և որը կոչւում է Բալկանեան թերակղզի: Այդ թերակղզու մեծ մասը ծածկւած է Բալկան կոչւած լեռներով, որոնք գլխաւորապէս հաւաքւած են նորա արեւմտեան մասում և բռնում են Ադրիական ծովի ափերը: Հենց այդ ծովափնեայ բարձրաւանդակի ամենալեռնոտ մասում գտանւում է մի փոքրիկ երկիր, որ կոչւում է Սե-լեառ ¹⁾ կամ Ղարադադ: Սե-լեառն մեծ մասը բռնում են այնպիսի մռայլ ու անբերրի լեռներ, որոնք լի են ահռելի քարանձաւներով, վիհներով ու անապատներով: Շատ քիչ են պատահում այդ լեռների մէջ արգաւանդ հովիտներ կամ ձորեր: Ահա այդ մութ սարերի մէջ, երկար ժամանակից ի վեր ապրում է մօտ երեք հարիւր հազար (300,000) մարդ սլաւոնական ցեղից, որոնք կազմում են մի ամբողջ առանձին ազգութիւն, անկախ տէրութիւն: Այդ սարերում այս մի բուռն ժողովուրդը, ինչպէս արծիւներ հիւսեցին իրանց բոյները, և ահա,

¹⁾ Այդ երկիրը ունի 170 քառակուսի մղոն տարածութիւն և 300,000 բնակիչ: Նորա այդ երկիրը ծածկւած է եղել խիտ անտառներով, դորանից դուրս է եկել Սե-լեառն կամ Ղարադադ անունը, իսկ ալժմ միմիայն ամենի լեռներ են կրալին կազմութեամբ: Սե-լեառը իրանց սլաւոնների մէջ լալտնի է ջերնոգորիտ անունով:

չորս հարիւր տարուց աւելի է, որ արծիւների նման պահպանում են անվեհեր իրանց հայրենի լեռները միշտ քաջութեամբ կոււելով, թէ հարեան քարբառոս թուրքերի և թէ ուրիշ թշնամիների դէմ, իրանց անկախութեան և ազատութեան համար: Հզօր է այդ ազգը բոլորը այնպիսի ընտիր դիւցազներ են, որոնց մասին միայն իրանց հին երգերում կարելի է լսել: Ուստի, աւելորդ չի լինի պատմել, թէ ինչպէս կազմեց այդ լեռնային արծիւների բոյնը, ինչպէս առաջացան այդ դիւցազունները իրանց երկրի պահպանութեան համար և թէ ինչպէ՞ս են նոքա ապրում այժմս:

Վեց-եօթ հարիւր տարի սորանից առաջ, երբ Բալկանեան թերակղզում գոյութիւն ունէր սերբիական ընդարձակ թագաւորութիւնը, Ուլ-լեառը, որ այն ժամանակ Զէա էր կոչւում, կազմում էր լիշեալ թագաւորութեան մի մասը և կառավարւում իւր իշխաններով, համարեա բոլորովին անկախ:

Մօտ հինգ հարիւր տարի առաջ տաճիկները, ոտք դնելով Բալկանեան թերակղզում, իրանց զօրքերով արշաւեցին սերբիացոց վերայ: Դժբաղդաբար այդ ժամանակ սերբիացոց թագաւորութիւնը սաստիկ թուլացել էր կառավարող իշխանների մէջ պատահած երկպառակութիւնների և անմիաբանութեան շնորհիւ, այդ պատճառով չը կարողացաւ դէմ դնել այն ժամանակայ հզօր և պատերազմասէր տաճիկներին: Այդ կռիւը տեղի ունեցաւ 1389 թւականին Կոսսովի դաշտում: Այդ անցաջող պատերազմում ոչնչացաւ սերբերի զօրութիւնը. նահատակեց նոցա վերջին Լազար անունով թագաւորը և սերբիացոց երկիրը կամաց կամաց ընկաւ տաճիկների իշխանութեան տակ: Անկախ ֆեազ միայն զէտացոց կամ սև լեռնցոց երկիրը, որ կառավարւում էր իւր իշխաններով. բայց զետացոց անկախութեանը նոյնպէս վտանգ էր սպառնում անհաշտ թշնամու կողմից: Նոքա ոչինչ էին այդ ժամանակ, եթէ ոչ մի բուռն սերբեր, որոնց վերայ եթէ ո'չ այսօր, գոնէ վաղը պիտի արշաւէին տաճիկների անհամար հրոսակները: Օգնութեան յոյս չը կար ոչ մի տեղից, իրանք էլ անկարող էին իրանց պաշտպանել, միմիայն յոյսերը դրին իրանց լեռների վերայ: Զէտերի երկիրը կազմած էր երկու մասերից—հովիտներից ու լեռներից: Այդ լեռները նոցա համար ոչինչ էին, եթէ ոչ քիական ամրոցներ, որոնց պատերը բոլորովին վերանորոգութեան

կամ ամրացնելու կարօտութիւն չ'ունէին: Բաւական չէ՝ որ զէտերի աչդ լեռնոտ մասը ջրջապատւած էր բոլոր կողմից ուղղաձիգ ու ցից ժայռերով, այլ նաև բաժանւած էր էլի մի քանի մասերի, որոնցից իւրաքանչիւրը ներկայացնում էր մի մի փոքրիկ բնական ամրոց, սլարփակւած մի մեծ ամրոցում ճիշդ այնպէս՝ ինչպէս մեր Կիլիկիայի¹⁾ լեռները—Միջերկրական ծովի արևելա-հիւսիսային ափում:

Ձէտերի կառավարիչներից մէկը, Յովհաննէս Չերնոեւիչ անունով՝ վճռեց օգտուել այդ հանգամանքից, այն է՝ իրանց երկրի բնական ամրութիւնից, պահպանելու սերբիացոց աչդ մասի ազատութիւնն ու անկախութիւնը: Նա տեսաւ, որ հովտում մի բուռն ժողովուրդ կայ և անկարելի է դէմ դնել տաճիկ թշնամու ահագին ոյժին: Գորահամար Յովհաննէսը այրեց իւր նախնիքների հին մայրաքաղաքը, թողեց հովիտը ու հեռացաւ իւր ժողովրդի հետ լեռներում ապաւինելու համար: Այստեղ սերբերը թէև թուով քիչ, բայց յոյս ունէին դէմ կենալ թշնամուն, որովհետև ամեն մի քարանձաւ, ամեն մի ժայռ նոցա համար մի մի նեցուկ էր ներկայացնում: Թագնւելով անձաւներում, դարան մոնիւղ բարձր քարերի յետևը, մի խումբ մարդիկ կարող են հրացանի ղնդակներով հազարաւոր թշնամիներ ոչնչացնել, կամ թէ չէ՝ հենց միայն քարանձաւներում անդունդները շարունակ նոցա: Եւ մինչև այժմ՝ Սև-լեռում կամ Ղարադաղը ջրջապատւած է ամրոցներով: Նա ո՛չ մի ամրոցի կարօտութիւն չի զգում, թէպէտ և իսկական ամրոց էլ չ'ունի:

Յովհաննէս Չերնոեւիչը, ամրանալով իւր հայրենի լեռներում, հաւաքեց իւր քաջ ազատասէր ընկերներին և նոցա հետ միասին ուխտեցին յաւիտեան կուել տաճիկների դէմ: Նոքա իրանց խորհրդում այսպէս վճռեցին. «Եթէ մի որևէ սև լեռնցի կը փախչի պատերազմի դաշտից՝ թողնելով իւր հաւատարիմ եղբայրներին թշնամու սրի առաջ, այն ժամանակ նա կը կորցնի իւր բարի անունը, պատիւը, յարգանքը, նորան կը հաղցնեն կանացի շորեր և կանայք իրանց իլիկներով կը քշեն գիւղից գիւղ»:

¹⁾ Կիլիկիայի լեռները շարունակութիւն են կաղմում Կարինի քարձառաւանդակի, որի ամենաբարձր գագաթը «Արարատն» է 18,700 ֆուտ բարձրութեամբ:

Այդ ուխտը մինչև այսօր պահպանուում է սև-լեռնցի քաջերի մէջ։ Մինչև այսօր նոքա յիշում են այդ ուխտը. յիշում են իրանց եղբայրների ստրկութիւնը և իրանց երգերում երգում են հերոսների սխարագործութիւններն ու քաջութիւնները, որոնք իրանց գլուխը զրին հայրենիքի ազատութեան համար, լաւ համարելով մահը՝ քան ստրկութիւնը։ Եւ մինչև այսօր՝ սև-լեռնցու համար չը կայ ոչինչ աւելի ամօթալի եթէ ոչ ասել՝ որ նորա նախնիքները մեռան անկողնում, այսինքն իրանց բնական մահով, և ոչ թէ պատերազմի դաշտում, և այս պատճառով սև-լեռնցին միայն իւր չար թշնամուն կը ցանկայ մեռնել տանը իւր յարկի տակ։ Այսպիսով Յոհաննէս Ձերնոեւիւից սկսւում է սև-լեռնցոց պատմութիւնը։ Սակայն, պատմութիւն, որ պարունակում է իւր մէջ չորս հարիւր տարւայ արիւնահեղ պատերազմներ, որտեղ մի բուռն քաջ մարդիկ կուում են ահագին ոյժերի դէմ իրանց քրիստոնէական կրօնի ազատութեան համար, իրանց հայրենի լեռների համար։

Հարիւր հազարաւոր, մինչև անգամ միլիօնաւոր տաճկական զօրքեր մտել են այդ անհատելի լեռները, որպէս զի այդտեղից էլ չը վերադառնան։ Շատ և շատ անգամ խորտակեցին սև-լեռնցիք թուրքերի յարձակումները և միանգամ միայն նոքա չը զիմացան։ Բայց տասն և եօթերորդ դարու սկզբում (1623 թւականին) տաճիկները, ձանձրանալով սև-լեռնցոց դէմ մղած միշտ անյաջող պատերազմներից, վճռեցին միանգամայն վերջ տալ այդ մի բուռն ժողովրդին։ Հաւաքեցին անհամար զօրքեր, չը նայելով սև-լեռնցոց կատաղի դիմադրութեանը՝ զբաւեցին նոցա մայրաքաղաքը, քանդուողներն ամրոջ երկիրը և նոցա վերայ հարկ զրին։ Այդ ժամանակ նոցա մէջ սկսաւ դաւաճանութիւն մտնել, սկսան երեւալ այնպիսի մարդիկ, որոնք իրանց անձնական շահի համար ուրացան իրանց հայրենի կրօնը և ընդունեցին մահմեդականութիւն։ Այդ ժամանակ սև-լեռնցոց կառավարում էին մետրոպոլիտներ (հոգևոր գլուխ), որովհետեւ Յովհաննէս Ձերնոեւիւի ժառանգներից մէկը հրաժարեց իշխանութիւնից և յանձնեց մետրոպոլիտին։ Անցեալ դարու սկզբում մետրոպոլիտ ընտրւեց մի քաջ ու խելացի մարդ—Դանիէլ Նեգոշ անունով։ Նա տեսաւ, որ արձակ կուում դժւար է սև-լեռնցոց համար յաղթել տաճիկներին և այսպիսով թոթափել ստրկութեան անարգ լուծը. բայց

միևնույն ժամանակ աւելի սպասելը վտանգաւոր էր, որովհետեւ սեւ-լեռնացոց մէջ քանի զնում՝ մահամեղականների թիւը աւելանում էր և բրիտոնական կրօնը կարող էր ոչնչանալ: Այդ պատճառով Դանիէլը՝ վճռեց միանգամից ոչնչացնել սեւ-լեռան մէջ բոլոր մահամեղականներին. կանչեց գաղանի կերպով մի քանի անվեհեր ու ազգին անձնատուր մարդիկ և նոցա վճռեց Քրիստոսի ծննդեան գիշերը անխնայ կերպով սրի անցկացնել բոլոր մահամեղականները, թէ տաճիկներին և թէ մահամեղականութիւն ընդունող սեւ-լեռնցիներին: Այդ գաղտնիքը այնպէս խիստ և սրբութեամբ պահպանեց, որ մինչև իսկ մահաւան ժամը մահամեղականները ոչինչ չը գիտէին: Եւ կատարեց սարսափելի արիւնհեղութիւն: Մահամեղականներից շատ քչերը կարողացան ազատուել մահից: Բայց Ղարաբաղը, ազատ Ղարաբաղը՝ կրկին ստացաւ իւր աղաւթութիւնը և այժմ՝ չը կայ նորա մէջ ո՛չ մի մահամեղական:

Այդ ժամանակից սկսած ահա՛ անցնում է երկու հարիւր տարի և սեւ-լեռնցիք երբեք չե՛ն դադարում յաջողութեամբ պահպանել տաճիկների յարձակումները: Եւ տարի չէ՛ անցնում, որ նոցա լեռներում չը հնչեն պատերազմի փողերը, տղաղակները, սրերի շալիւնները և հրացանների որոտման ձայները:

Ամեն տարի արիւն է թափւում սեւ-լեռնցու և տաճիկ մէջ: Եթէ այդ յաճախ յարձակումները կատարեալ պատերազմի բնաւորութիւն չե՛ն կրում, բայց և այնպէս իւրաքանչիւր տարի արիւնհեղութիւնը անխուսափելի է նոցա մէջ: Երբեմն անզգոյշ սեւ-լեռնցի հովւին դնդակահար է անում թփի մէջ թազնւած տաճիկը և աւա-րում ամբողջ հօտը:

Երբեմն Խսկուտարի լճում, ուր թէ սեւ-լեռնցիք և թէ տաճիկները ձկնորսութիւն են անում միասին, մի ոչինչ բանի համար կռիւ են սարքում և սկսում է կոտորածը. կռիւը չի դադարում, մինչև որ մի քանի մարդիկ չը սպանեն երկու կողմից: Սակայն, սեւ-լեռնցիք ո՛չ թէ միայն տաճիկների հետ հարկադրւած են եղել կռելու, այլ և իրանց հարևան վենետիկցոց կամ իտալացոց հետ, յետոյ՝ Ֆրանսիացոց հետ, որոնք տիրել էին իտալացոց երկիրը, և վերջապէս աւստրիացոց հետ:

Կուրի պատճառը կայանում էր նրանում, որ սեւ-լեռնցիք վաղուց ցանկանում էին ձեռք բերել Կատարրո ծովափնեայ քաղաքը,

որ իսկապէս անհրաժեշտ էր նոցա և որը պատկանում էր իրանց հայրենիքին:

Տաճիկները Ղարապաղին անուանում են Թակարդ. և դա ճշմարիտ է. ամեն կողմից շրջապատած Թշնամի ցեղերը, անմասշեղի ժայռերով և միայն մէկ յարմար ճանապարհ կայ դէպի Կատարոք քաղաքը: Մի՛ վիայն այստեղ սև-լեռնցիք կարող էին հանգիստ կերպով ծախել իրանց երկրի բերքերը և դնել այն՝ ինչ որ նոցա բնութիւնը չի՛ արտադրում: Այդ քաղաքի համար նոքա կռիւ ունեցան մինչև անգամ՝ Ֆրանսիացոց առաջին կայսր Նապալէօնի հետ, որը յափշտակել էր իտալացոց երկիրը: Սակայն նոյն ինքը Նապալէօնը, նւաճելով եւրոպական ազգերի կէսը, հարկադրւած էր մոռնից հանել սև-լեռնցոց նւաճելու համար կազմած ծրագիրը:

Ահա՛ Թէ ինչպէս է պատմւում Նապալէօնի այդ անյաջող փորձը՝ սև-լեռնցոց մի ազգային երգի մէջ:

«Ո՞վքեր են այդ սև-լեռնցիք»,
Բռնապարտն է հարցընում,
«Ուղի՞ղ է, որ այդ չար մարդիկ
Մեր ոյժից չե՞ն վախենում:

«Կը զղջան այդ յանդուգնները,
Ասացէ՛ք դրանց մեծերին,
Որ իրանց Թուր, հրացանները,
Զգեն ոտքերիս տակին»:

— Զար են քո սպառնալիքները,
Մենք խոնարհւող պտուղը չե՞նք,
Մեր քարերը, մեր ժայռերը,
Զօրքիդ շիրիմ կը դարձնենք»:

Եւ մեր որջերում նստած
Անկոշ հիւրին ենք սպասում,
Մօտենում են կամաց կամաց
Նրջակայքը քանդոտում:

Ժայռի տակով նրանք անցնում են,
Եւ շփոթւում... վերևում՝

Ժայռի գլխին նրանք տեսնում են,
Ալ գլխարկներ են փայլում:

«Դէ՛հ, ձեզանից թո՛ղ ամեն մին
Մի լեռնցի ըսպանի,
Անխնայ է մեր թշնամին,
Դուք էլ նրան մի՛ք խնայի»:

Որոտացին հրացանները,
Եւ ցցերի վերայից
Ընկան կարմիր գլխարկները.
Մենք գողացինք թփերից:

Մեր հրացաններն որոտացին
Նոցա կրճքին: «Այս ի՞նչ է,
Ֆրանսիացիքը գողացին.
«Արձազա՞նք է»: Ո՛չ, այն չէ՛:

Նրանց զնդապետը գլորեցաւ,
Նրա հետ հարիւր քըսան մարդ,
Անբազդ գունդը շփոթեցաւ,
Մենք Աստծուն տւինք փառք:

Այսպէս էին ապրում մինչև այժմ սև-լեռնցիք, համարեա միշտ
կուելով՝ երբեմն առանձնակի, երբեմն պատահական խմբերով, երբեմն պա-
տահական ճակատներում, երբեմն նախօրօք մտածած պատերազմներում,
երբեմն արձակ դաշտում և երբեմն դարան մտած տեղից. այսպէս նոքա
չէին կարող ապրել, որովհետև ամեն կողմից նոցա շրջապատել են անհաշտ
թշնամիներ, սպառնալով նոցա ազատութեանը և անկախութեանը,
հաւատին և ընտանիքին¹⁾: Ուրեմն զարմանալի չէ՛, որ ամեն մի սև-

¹⁾ Սև-լեռնցիք ոչ մի ժամանակ երկարատև չեն կրել օտարի ստրկա-
կան լուծը: Նոցա պատմութիւնը ոչ ինչ է, եթէ ոչ հերոսական պատե-
րազմներ թաճկի դէմ: Ընկնել պատերազմի դաշտում սև-լեռնցու համար
զառել է մի սովորական երևույթ: Մեռնել հիւանդութիւնից կամ ցաւից
համարում է նոցա համար ամենաթշուառ վիճակ, որ կարող է մարդ ունե-

լեռնցու համար պատերազմը, արիւնհեղուծիւնը դարձել է մի անհրաժեշտ ու մշտական արարմունք. իւրաքանչիւր մարդ այստեղ պարտաւորւած զինւոր է և միայն անչափահասութիւնը, հիւանդութիւնը կամ խորին ծերութիւնը կարող է սև-լեռնցուն ազատել հայրենիքի պաշտպանութեան համար կռիւ գնալու պարտականութեան առաջին հրաւերքից: Սև-լեռնցին ամենափոքր հասակից պատրաստուած է իրան պատերազմական կեանքին: Դեռ ևս ծծկեր մանուկ՝ դնում են նորա օրօրոցում հրացանը և ատրճանակը, ու մկրտութեան հանդէսին ներկայ եղողների առաջին օրհնութիւնը լինում է այն, որ լինի քաջ և անվեհեր պատերազմի դաշտումը: Այն տեղի քահանաները մաղթանքների հետ միասին կատարում են նաև իրանց հայրենիքի ազատութեան խորհուրդը նորածնեալ մայրերի վերայ:

Իսկ ներկայ եղողներից մէկը ասում է. «Թո՛ղ մեր ապագայ զինւորը շուտով լուանայ իւր հրացանը թշնամու արիւնով: Միւսը բարեմաղթում է. «Թո՛ղ նորածին մանուկը միշտ ազատ լինի իւր կեանքում: Երրորդը ցանկանում է. «Թո՛ղ անհաշտ թշնամի լինի տաճկին և կռիւ ինչպէս իւր հայրը»: Իսկ չորրորդը աւելացնում է. «Ինչպէ՛ Աստուած նորածնին և նորա յետագայ սերունդը մեռնել անկողնում»:

Երբ մանուկը սկսում է ոտքի կանգնել, ամրանալ, երբ սկսում է զննել իրան շրջապատող կեանքը և նորա հոգու մէջ զարթնում է ջերմ սէր դէպի իւր հայրենիքի հերոսները, ծարաւ դէպի պատերազմական փառքն ու սխրագործութիւնները և ատելութիւն դէպի իւր հայրենիքի թշնամիները: Ականջ դնելով մեծերի խօսակցութիւններին, նա ամենից շատ լսում է հերոսական քաջութիւնների

Նալ. Ալեքս. Նոցա կառավարութիւնը բոլորովին պատերազմական է: Ամեն մի սև-լեռնցի 17—48 տարեկան հասակում պարտական է գնալ հայրենիքին սպառնացող թշնամու դէմ: Նոցա իշխանը և ժողովրդական ներկայացուցիչների ժողովը վճռում են պատերազմ: Վտանգի ժամանակ բոլոր արական ցեղը 14 տարեկանից սկսած մինչև 60 տարեկանը հրաւիրւում է զինւորւելու, հրացան առնելու. շատ անգամ Նաև Նոցա 12 տարեկան երեխաները ու աղջիկները ձեռք ձեռքի տւած, քարերով զինւած՝ պատերազմի դաշա են գուրս գալիս գոռ տաճկի դէմ:

և արիւնալի կռիւների պատմութիւնները. նա տեսնում է, թէ ինչպիսի արհամարանքով են խօսում նոքա մահւան և վախկոտների մասին, որոնք մի ճանճ թուչելիս լեզիւներն է պատուում:

Եւ ահա՛, նա, խանձարուրից դեռ նոր դուրս եկած, երկակալում է, թէ ինչպէ՞ս պիտի սպանէ տաճիկին, ինչպէ՞ս պիտի լուծէ հօր և եղբօր մահւան վրէժը, ինչպէս պիտի արիաբար ձեռքին խաղացնէ հրացանը ու դաշոյնը, որը արդէն չորս տարեկան հասակից սկսած կախ է արած նորա մէջքից: Ինչ կը վերաբերէ կրթութեանը, Սև լեռնցիք միայն վերջին ժամանակներս սկսեցին գրել-կարդալ սովորեցնել երեխաներին իրանց մայրենի լեզուով, իսկ առաջ գրագետները նրանց մէջ այնքան քիչ էին, որ մինչև անգամ նոցա քահանաները չը գիտէին կարդալ ու գրել և ժամերգութիւնները կասարում էին առհասարակ անգիր:

Սև լեռնցոց մնացած բոլոր եղած չեղած գիտութիւնը մինչև այսօր կայանում է նրանում, թէ ինչպէ՞ս պէտք է ճարպիկութեամբ թուչել վիհերի վրայից. քարը կամ դաշոյնը այնպէս վեր ձգել, որ նա մի քանի անգամ պտտւելով օդի միջում, որքան կարելի է ամուր ցցւի ծառի կամ վայտի մէջ, ճիշտ այնպէս, ինչպէս տաճիկ սրտում: Փոքրութիւնից երեխան արդէն սովորում է մաղցել ուղղաձիգ ժայռերի վերայով, անյատակ անդունդների կողքերով: Նրիտասարդի կրթութիւնը վերջանում է նրանով, որ սովորեցնում են նոցա հրացան արձակել և զէնքերը մաքրել. երբ նա այդ բաներումն էլ հմտութիւն ցոյց կը տայ, այն ժամանակ հպրը իւր բոլոր ազգականների ներկայութեամբ, ենթարկում է նորան քննութեան և ապա հանդիսաւոր կերպով յանձնում է նորան հրացանը. և այնուհետև երիտասարդը դառնում է իւնակ—կորովի զինուոր, որ հաւասար իրաւունքներ ունի հայրենիքի միւս պաշտպանների հետ:

Բայց արդեօք ինչպիսի մարդիկ են դուրս գալիս այգպիսի դատարակութիւնից: Բոլորը ընտիր ընտիր զիւցաղներ: Գեղեցիկ է, բարձրահասակ և վառելակազմ սև լեռնցին, երեսի դժագրութիւնը կանոնաւոր, հայացքը թափանցող, հպարտ, անցողդողդ, պարթև, քով արի: Նա արագաշարժ է ու ճարպիկ, թէ ուսուցանողի մէջ և թէ որսի ժամանակ:

Նորա հրացանի գնդակը նշանից չի անցնում, դաշոյնի հար-

ւածը մահացու է: Որքան ճարպիկութեամբ և համարձակ կերպով կաշում է սև լեռնցիկն ժայռերի և քարերի կրծքին, որպիսի անվհճերութեամբ հրացանի վրա թեկնած նա թռչում է վիհերի վերայից! Չը կան նորա լեռնոտ հայրենիքում ո՛չ յարմար ուղիներ, ո՛չ կամուրջներ. բայց սև լեռնցու համար ամենայն կողմ կայ ճանապարհ: Անսովոր մարդու մազերը բիղ-բիղ կը կանգնեն, երբ կը տեսնի այս ժայռերի մէջ ոլորւող և անդունդներում կորչող շաւիղները. բայց սև լեռնցու համար սոքա ոչինչ են: Համբերութեամբ ասնում է նա քաղցը և ծարաւը. քնում է բաց երկնքի տակ՝ մերկ քարերի վերայ, ուշադրութիւն չը դարձնելով ո՛չ ցրտի, ո՛չ քամու և ո՛չ անձրևի վերայ:

Մինչև անգամ կանայք այլ հերոսական երկրում քաջարի են այնպէս, ինչպէս տղամարդիկ: Նրբ որ թշնամին նորա հայրենիքի երկիրն է մտնում, նոքա, իրանց ամուսիններին ու եղբայրներին համահաւասար, առնում են հրացանն ու գնում պատերազմի դաշտը, սիրտ են տալիս թույլերին, գովելով քաջերի չաղթութիւնները: Ահա՛, թէ ի՞նչ է պատմվում սև լեռնցոց մի երգի մէջ. — «Սարի գլխին կանչեց վիրաւոր իւնակը (կորովին). անիծւած լինիմ ես. սպանեցին իմ խեղճ Ստանեցոյին և ես ոյժ չունիմ վրէժ-խնդիր լինելու: Իսկ հովտում լսեց նորան կինը և իմացաւ, որ սպանել են իւր սիրելի ամուսնուն:»

Առնում է նա հրացանը և սուրը և քշում է թուրքերին, որ սպանեցին նորա սիրելի մարդուն, քշում է նա տասն ու հինգ թուրք միասին և ամենից առաջ վազում էր նոցա մեծաւոր Ձենգիզ-աղան: «Հասաւ կինը Ձենգիզ-աղային և թողեց հրացանի գնդակը նորա սառը սրտում: Սառեցաւ սիրտը առաջւանից աւելի և նա կտրեց աղայի ածելած գլուխը և բերեց երեխաներին ցոյց տալու»:

Ձենգիզ աղայի կինը խաբէութեամբ դուրս է կանչում նորան մենամարտութեան. և ահա՛, քրիստոնեայ կինը հանեց իւր կանացի շորերը և հագաւ Ձինգիզ աղայի շորերը, առաւ նորա ատրձանակները և հեծաւ նորա թրքական ձին:

«Երբ մօտեցաւ նա նշանակեալ տեղը, տեսաւ թրքուհին մենակ չէ՛ եկել, այլ մի ուրիշ թուրքի հետ. իսկ այն թուրքը նստած է հզօր ձիու վերայ ու սպասում է»:

Յարձակեց թուրքի վերայ սև անգղի նման, նստեցրեց նորա սրտում երկու հրացանի գնդակ և կտրեց նորա ածելած գլուխը ու գցեց խուրժինը երեխաներին ցոյց տալու: Վռնեց նա չետոջ երիտասարդ թրքուհուն, բերեց իւր հետ գիւղը և ստիպեց նորան կովեր և այծեր արածացնել:

Պահեց նորան իբրև հովուհի տասն և հինգ տարի և յետոյ ազատ թողեց վանդակիցս:

Դալով սև լեռնցոց կենցաղավարութեանը, նոքա չունին ո՛չ քաղաքներ և ո՛չ գեղեցիկ շինութիւններ: Նոցա մայրաքաղաք Յետինէն անգամ կարելի է գիւղ կոչել. նա ընդամենը հարիւր տուն ունի և երկու փողոց: Նոցա կառավարող իշխանի պալատը նոյնպէս մի անշուք բան է: Սև-լեռնցոց եկեղեցիները անգամ սաստիկ աղքատ ու փոքր են. նոցանից ամենամեծում 40—50 մարդ հազիւ կարող են տեղաւորել: Նոցա բոլոր զարդարանքը միայն Փրկչի պատկերն է: Եկեղեցական սպասներն ու քահանայի զգեստները անգամ շատ կոպիտ ձեռագործներ են, հասարակ, աղքատիկ:

Սև լեռնցիք ապրում են մեծ ընտանիքներով, տները շինում են որտեղ որ պատահի՝ լեռների լանջերում, քարանձաւներում ու նոցա քունջ ու պուճախներում: Նոքա ապրում են երկու երեք, երբեմն տասն տներով, որոնք կոչվում են կուշաներ, ինչպէս մեզանում գիւղական համբատուները:

Դոցա խրճիթները շինուում են միմիայն լոկ քարերից առանց ծեփելու, մեծ մասամբ բաղկացած են երեք պատերից, որովհետև չորրորդը արդէն կազմում է ժայռը, որին յենում են այդ խրճիթները: Խրճիթները շատ ցած են, թեք կտորներով և ծածկւած են միայն ծղոտով, առանց վառարանների, և լուսամուտի տեղ՝ մի հասարակ բաց անցքով, այն է՝ հերդիկով: Խրճիթների մէջ տեղը շինւած է լինում նոցա օճախը, որ մի փոս է շրջապատւած քարերով, որոնց վրայ դարսում են փայտերը: Այդ օճախի վերայ պատրաստում են իրանց պարզ կերակուրը, իսկ երեկոները հաւաքւում են նորա շուրջը լսելու իրանց պապերի զրոյցները և կամ՝ աշուղի խաղերը: Ցան նախանկիւնում քաշ է արած մի սուրբի պատկեր, իսկ պատերի վերայ զէնքերը:

Սև լեռնցու տնական կահ կարասիքը շատ աղքատ է: Շատ քիչ

տներում կարելի է գտնել այնքան աման, որքան անհրաժեշտ է մի կանոնաւոր տան համար: Իւր.սքան իւր խրճիթում կայ միայն մի պղինձ, որի մէջ եփւում է ամենայն բան և որը սովորաբար կախ է արած լինում օժողի վերալից: Այդ պղինձի մէջ եփած բոլոր կերակուրը լցնում են մի փայտեայ սկուտեղում (գուշ), որը դնում են ցած սեղանի վերայ և որի շուրջը տեղաւորւում է բոլոր ընտանիքը, ինչի վերայ էլ որ լինի, աթոռի, քարի, ծառի կոճղի կամ նոյն իսկ յատակի վերայ: Պատասաքազի, դանակի, սփռոցի մասին նոքա հասկացողութիւն անգամ չունին:

Իսկ եթէ հարկաւոր է լինում միսը կամ հացը կտրել, այն ժամանակ սև լեռնցին հանում է գոտից դանակը և կոտորում նորանով, ամենեւին ուշադրութիւն չը դարձնելով, որ գոլցէ այդ դանակով մի քանի տաճիկների գլուխներ են կտրուել:

Սև լեռնցու բոլոր հարստութիւնը կազմւում է նորա հրացանը, որ անցնում է ժառանգաբար որդուց որդի: Այդ պատճառով նա ուր էլ որ գնայ, իւր հրացանը միշտ հետն է տանում: Մինչև անգամ նոցա քահանաները զինւորած են միան գալիս, և հրացանից բաժանւում են միայն այն ժամանակ՝ երբ եկեղեցի են մտնում. և ուրիշ ոչ մի բանով չեն զանազանւում նոքա մնացած աշխարհականներից. նոքա նոյնպէս ապրում, նոյնպէս հագնւում ու նոյնպէս կուտւում են, ինչպէս իրանց ծուխերը:

Այսպէս կազմւեց սև լեռնցոց կացութիւնը, նոցա բնաւորութիւնն ու կենցաղաւարութիւնը: Նոցա ամեն բանում նկատելի է պարզութիւն, որ ունենում է ամեն ժողովուրդ իւր հեռու անցեալում: Չորս հարիւր տարի է, որ նոքա կուտւում են տաճիկների հետ և այդքան ժամանակայ ընթացքում նոքա յետ մնացին ուրիշ ազգութիւններից իրանց մտաւոր զարգացումով և ուսումով:

Եւրոպական միւս ազգերի կեանքը այս չորս հարիւր տարւայ ընթացքում շատ բաներում բարեփոխւեց. իսկ սև լեռնցոց համար չը կայ ոչինչ բարեփոխութիւն կամ յառաջադիմութիւն: Ամբողջ նոցա կեանքը, համարեայ նոյնն է ինչ որ չորս հարիւր տարի առաջ:

Եւրոպայի բոլոր ժողովուրդները առաջ ապրելիս հն եղել ցեղերի բաժանւած, բայց այժմ՝ ամենքը վաղուց թողել են այս նախնական կեանքի սովորութիւնը, իսկ սև լեռնցիք ապրում են մինչև այսօր

այնպէս՝ ինչպէս ապրելիս են եղել մեր պապերը, այսինքն՝ ցեղերի կամ սերունդների բաժանւած:

Գալով նոցա քաղաքական կամ կառավարչական կեանքին, նոքա կազմում են մի անկախ, ինքնուրոյն իշխանութիւն, որ կառավարում է նոցա իշխանը և ծերակոյտը (սենատ), որը բաղկացած է տասներկու անդամներից, որոնց ընտրում է ժողովուրդը: Իշխանը ծերակոյտի անդամների հետ միասին դառում ու վճիռ է կայացնում: Իշխանի տան մօտ կանգնած է մի բազմաճիւղ կաղնի ծառ, որի տակ, ըստ հինաւուրց սովորութեան, վճռում են թէ դատը և թէ հասարակական ու ազգային ամեն կերպ հարցերը:

Երբ մի որ և է գործ է պատահում, իշխանը հաւաքում է բոլոր տասներկու անդամներին վճիռ կայացնելու: Իսկ մնացած բոլոր ժամանակը, նոքա սովորաբար սէյր են անում (ման են գալիս) Յետենէյում, կամ թէ չէ՝ նստոտում են երկար գերանների վերայ ու ծխում իրանց երկար չիպուխները:

Բայց ենթարկելով մի իշխանի իրաւասութեանը՝ Սև լեռնցոց ըկիրը բաժանւում է մի քանի գաւառների, որոնցից իւրաքանչիւրը, ունի իւր առանձին զօրապետը կամ սերգարը: Ամեն մի գաւառ բաժանւում է մի քանի ցեղերի, որոնցից իւրաքանչիւրը ունի իւր առանձին նախահայրը կամ թուկուէնջետը, որի յաջորդները համարում են իրանց: Յետոյ իւրաքանչիւր ցեղ բաժանւում է մի քանի շառաւիղների կամ եղբայրութիւնների, որոնք կազմում են մի տեսակ միութիւն մի քանի իրար արիւնակից ընտանիքների: Իսկ արենակցութիւնը հասնում է այնչե նոցա եօթը պորտը:

Այս եղբայրութիւնները կազմում են մի տեսակ առանձին առանձին ամբողջութիւն, որոնցից իւրաքանչիւրը գործում է առանձին միացած ոյժով, թէ եկեղեցում, թէ դատարանում, թէ հասարակական ժողովներում և թէ զանազան դաշնադրութիւնների ժամանակ: Իւրաքանչիւր ցեղ կազմում է մի տեսակ առանձին պետութիւն, որի ղլուխ համարւում է նոցա նահապետը կամ գլավարը, որը փոքր ինչ առաջ իրաւունք ունէր մինչև անգամ կեանքի կամ մահւան վճիռ կայացնել եղբայրութեան միւս փոքր անդամների վերայ:

Իւրաքանչիւր ցեղ պարծենում է իւր նախահայրով և միւս

ցեղերին իրանից ստոր է համարում... Ահա՛ այս բաժան-բաժանութիւնն է պատճառը, որ զանազան ցեղերի կամ եղբայրութիւնների կամ նոցա անդամների-իւնականների մէջ յաճախ պատահում են վէճեր, որոնք շատ անգամ վերջանում են արիւնահեղ կռիւներով կամ մենամարտութիւններով:

Այս մենամարտութիւնները թէ հիմա և թէ մանաւանդ առաջ շատ յաճախ պատահելիս են եղել. մենամարտութիւնների պատճառը շատ անգամ լինում է մի ամենաշնչին բան. Ահա՛ թէ ի՛նչ է պատմում այդպիսի մենամարտութեան ականատես մի ճանապարհորդ. «Մի իւնակ կծու խօսքով անպատուեց մի ուրիշ իւնակի. վերջինս նորան մենամարտութեան կանչեց: Հակառակորդների անուններն էին՝ Եանկօ և Տրիպօ: Եւ որովհետեւ մենամարտութեան լուրը շուտով տարածեց, ուստի որոշեալ ժամին բազմաթիւ ամբոխ հաւաքեց այնտեղ, որտեղ պիտի կատարէր այդ արիւնալի հանդէսը: Շատերը զանազան բարձրութիւններից դիտում էին այդ երկու քօթերին:

Թշնամիները իրար մօտեցան, խօսակցեցին իրարու հետ, օղի խմեցին, լքցրին իրանց երկար հրացանները և կանգնեցին պայմանաւորաժամ տարածութեան վերայ: Որտաց միայն մի հրացան: Տրիպօյի հրացանը չ'առաւ: Հակառակորդի գնդակը փշրեց նորա աջ ձեռքի արմունկը և մտաւ աջ կողքը: Տրիպօն ընկաւ ուշաթափ և ձեռքից գցեց հրացանը: Այն ժամանակ Եանկօն մօտեցաւ նորան, բարձրացրեց, ուշքի բերեց և հրամայեց Տրիպօյին, որպէս զի այժմ նա գնդակահարէ իրան: «Ձե՛մ կարող բարձրացնել հրացանս, չե՛մ կարող բռնել նորան»: պատասխանեց Տրիպօն նւաստ ձայնով: Եանկօն վեր առաւ հրացանը, տուեց նորա ձեռքը ու նստեցրեց գետնի վերայ. բայց Տրիպօյի ձեռքերը թուլութիւնից վաղ էին ընկնում և մարմինը մի կողմն էր թեքւում: Եանկօն բարձրացրեց նորա աջ ծունկը. յենեց նորա վերայ հրացանը, մօտեցրեց նորա դողդոջուն գլուխը չախմախին և ասաց. «ես չե՛մ կամենում, որ այդպիսի մի իւնակ մեռնի առանց վրէժի նշխար լինելու. սակայն, ով պիտի քո մահւան վրէժը լուծէ. չ'ունես դու ո՛չ եղբայր, ո՛չ բարեկամ, դու բոլորովին որբ ես. և կանգնեց հրացանի խողովակի դէմ, հրացանը արձակեցաւ և աղնիւ հակառակորդը տատանեցաւ:

ԱժԹ է իւնակին վայր ընկնել և նա յենւելով մի ձեռքով քարին, իսկ միւսով հրացանի վերայ կարողացաւ ոտքի վերայ մնալ. և այս հերոսին համապատասխան վիճակի մէջ նա սպասում էր մահւան. ո՛չ մի տնքոց, ո՛չ մի տաքնապելի շարժում չը ցոյց տւին, որ նա տանջւում է:

Մօտեցող մարդիկը Տրիպօյին արդէն մեռած գտան. Եանկօն ու շաթափ վիճակի մէջ էր և տնային հէքիմները բուժեցին նորան, թէպէտ այդ վէրքը նորա համար քսան և մէկ երրորդ էր: Այսպէ՛ս, թէ մենամարտութեամբ և թէ ուրիշ կերպով սպանւելը առաջ է բերում արեան վրէժխնդրութիւն: Դա այնպիսի մի սովորութիւն է, որ հին ժամանակ ունէին բոլոր ազգերը, ինչպէս և այսօր մեր օրերում քիւրդերը: Այդ սովորութիւնը կայանում է նորանում, որ սպանւածի ազգականները պէտք է վրէժը հանեն իրանց ազգականի մահւան համար, և պէտք է սպանեն կամ նոյն իսկ սպանողին, կամ թէ չէ նորա ազգականներից մէկին: Թէպէտ և այժմ՝ թէ մենամարտութիւնը և թէ արեան վրէժաւութիւնը կառավարութեան տնօրինութեամբ արգելւած է. բայց ժողովուրդը մինչև այսօր համակրութեամբ է վերաբերւում դէպի այդ սովորութիւնը. և շատ հաւանական է, չի վերջանայ այդ նոցա միջից, մինչև սև-լեռնցիք լուսաւորւած, կրթւած ժողովուրդ չեն՝ դառնայ:

Բայց և այնպէս՝ չը նայելով նոցա այդպիսի ցեղական ներքին երկպառակութիւններին, մի ընդհանուր սրբազան պարտականութիւն, մի երևելի գործ միացնում է սև-լեռնցոց—դա թշնամու դէմ պատերազմն է:

Այս դէպքում իւնականները առանց սերնդի կամ ցեղի խտրութեան, կազմում են առանձին առանձին զնդեր, կամ՝ զոյգեր, այստեղ իւրաքանչիւրը սարի նման կանգնած է ամենի համար և ամենքը իւրաքանչիւրի. համար: Գնդի ամեն մի անգամ պատրաստ է օգնել միւսին և փոխադարձաբար իրար վրէժը լուծելու համար:

Նոքա կռւում են միասին և բաժանում հաւասար կերպով թշնամուց ձեռք բերած աւարը: Սակայն պատերազմը առ ժամանակ միայն միացնում է սև լեռնցոց իրարու հետ. վերջանում է պատերազմը՝ դարձեալ ցրւում են զետանները և նոցա անդամների մէջ կրկին ընդհատւում են բոլոր յարաբերութիւնները: Բայց այդպէս

շուտով չէ խզուում նոցա մի այլ կապը. դա ողջոյն-եղբայրութեան կապն է, որ կապուում է յաւիտեան:

Այս ողջոյն-եղբայրութիւնը կամ հոգեղբայրութիւնը կայանում է նրանում, որ երկու անձինք, որոնք ցանկանում են սերտ բարեկամանալ իրար հետ, կատարում են դորա համար մի յատուկ ծէս, որից յետոյ նոքա համարուում են եղբայրներ: Այս կապը նոցա համար աւելի ամուր, աւելի սրբազան է, քան թէ մինչև անգամ արիւնակցութիւնը: Հոգեղբայրները ո՛չ թէ միայն պարտական են միշտ և ամեն բանում օգնել, խնամել միմեանց, այլ նաև իւրաքանչիւրը նոցանից պարտական է իւր գլուխը դնել իւր հոգեղբոր համար: Եթէ պատահեց, որ կուէի դաշտում վիրաւորեցաւ երկու հոգեղբայրներից մէկն ու մէկը, այն ժամանակ միւսը վերցնում է նորան կուէի դաշտից և հեռացնում: Իսկ եթէ նա բոլորովին սպանւած է, կամ այնպէս վիրաւորւած, որ անկարելի է առողջացնել, այն ժամանակ հոգեղբայրը կուէի դաշտում կտրում է իւր հոգեղբոր գլուխը իւր ձեռքով, որպէս զի նա չը փնայ թշնամու ձեռքը:

Հոգեղբայրութիւնը շատ անգամ պատահական կերպիւ է լինում, օրինակ. երբ որ սև-լեռնցիին գտնուում է մի որ և է կարիքի կամ վտանգի մէջ, որից չի՛ կարող ազատուել առանց ուրիշի օգնութեան նա հենց առաջին պատահողին դիմում է հետևեալ բառերով. «օգնի՛ր ինձ ի սէր Աստուծոյ և սուրբ Յովհաննէսի, ես Աստուծոյ առաջ ընդունում եմ քեզ եղբայր»: Այս խօսքերը լսելով, սև-լեռնցին անշուշտ կանգ է առնում, կատարում է անպատճառ օգնութեան կարօտի խնդիրը, եթէ իւր ուժից բարձր չէ: Յետոյ նոքա համբուրւում են իրարու հետ երեք անգամ և այդ բոպէից հոգեղբայրներ են դառնում:

Եթէ հոգեղբայրները աւելի ևս կամենում են ամրացնել իրանց եղբայրական կապը, նոքա դիմում են գեղի քահանային, որպէս զի նա օրհնէ նոցա, մաղթանք կատարէ և ապա ճաշակւում են նոքա երկուսով ի միասին: Սակայն ինչպէս մարդկանց մէջ լինում է հոգեղբայրութիւն, այնպէս և կանանց մէջ կազմւում է հոգեքոյրութիւն: Հոգեքոյրութիւնը կատարւում է նաև մարդոց և կանանց մէջ. այս դէպքում մարդը երդւում է պաշտպանել իւր հոգեքրոջ ամեն մի տեսակ անպատուութիւնից, ճնշումից և վրէժխնդիր լինել նորա

Համար, եթէ մէկը կը վիրաւորէ նորան անպատկառ կերպով: Ո՛ր մի կորովի, ըստ սովորութեան, չի՛ կարող ամուսնանալ իւր հոգեքրոջ վերայ:

Եւ ո՛վ այդ սովորութիւնը կը քանդի, սեւ-լեռնացոց կարծիքով, նորա Համար անխուսափելի է երկնային պատիժը: «Մի անգամ աղջիկը գնում էր իւր հոգեղբոր հետ, վերջինս մոռացաւ իւր տւած երդումը և սկսեց խօսել նորա հետ իւր սիրոյ մասին: Այն ժամանակ երկինքը, որ մինչ այդ բոլորովին պայծառ ու պարզ էր, յանկարծ ծածկւեցաւ սև ամպերով, փայլատակեց սարսափելի կայծակը, և երգմնադրուժը կայծակահար վայր ընկաւ մեռած՝ ինչպէս մի հնձած խոտ, իւր հոգեքրոջ ոտների մօտ: Ահա՛, այսպէս է երգւում սեւ-լեռնացոց մի ժողովրդական երգի մէջ:

Պէտք է ասել, որ սեւ-լեռնացիք առհասարակ սիրում են երգեր և հետեւապէս նոքա շատ երգեր ունին. ինքը ժողովուրդը հիւսում է իւր երգերը և նոցա մէջ երգում է իւր ազգային կեանքը:

Ուրախ չէ՛ սեւ-լեռնացոց կեանքը, ուրախ չեն և նոցա երգերը: Բոլորը համարեայ լցւած են խորին տխրութեամբ: Նոցա մէջ ամենից յաճախ երգւում է այն՝ թէ ինչպէ՞ս պատերազմի դաշտում միւռնում է քաջ իւնակը, թէ ինչպէ՞ս մայրը բաժանւել է իւր որդոց հետ, բաժանւել է ու լաց է լինում: Եւ ահա՛, որդիքը վերադառնում են, որպէս զի իրանց հետ տանեն և փոքր եղբայրը, մայրը նոցա չէ՛ր թողնում. չէ՛ր կշտանում նոցա վերայ նայելուց երկար ժամանակով. վերջապէս տւեց նա իւրաքանչիւրին մի ձի ու մի բազէ և ճանապարհ գցեց նրանց մինչև հեռու մթին անտառը: Այնտեղ նա երկար փաթաթւում էր նրանց հետ. լաց է լինում. «Երթաք բարով է ասում... գնացին որդիքը պատերազմ. բայց մայրը վշտից չի կարողանում ոտքի կանգնել. նա թուլացած ու թախծեալնստում է խոտի վերայ և հողին աւանդում: Վերադարձան որդիքը. նիզակներով փորեցին նոքա իրանց մօր գերեզմանը, օրերով դադաղ տաշեցին և թաղեցին նորան: Տնկեցին նորա գլխի մօտ վարդենի, աղբիւր բացարին, իսկ շուրջը տնկեցին խնձորենիներ, որպէս զի իւրաքանչիւր անցորդ օրհնէ իրանց մօր չիշատակը:

Ով քաղցած է, թո՛ղ կշտանայ, ո՛վ ծարաւ է, թո՛ղ յազենայ:

Երգվում են Սև լեռնացոց մէջ նաև իրանց հեքոսների ազատ կեանքը. նոցա քաջազործութիւնները և արիւնահեղ կռիւները:

տաճիկների դէմ: Բայց նոցա երգերից մեծ մասը վերաբերում են սերբեացոց ղիւցազն Մարկ Կորուէիին: Սև լեռնցիք նորա մասին երգում են այսպէս. «Մարկօն ապրեց աշխարհումս ամբողջ երեք հարիւր տարի, բայց մինչև այսօր նա դեռ չի մեռել, այլ քնած է մի խոր այրի մէջ: Երբ ծովը կը խփէ ավին Մարկօյի մահակը ու նորա սուրը կը ծակէ սարը և կ'ընկնի նորա ոտների մօտ. այն ժամանակ նա կը սթափւի, Մարկօն իւր ղիւցազնական քնից և վա՛յ կը տայ այն ժամանակ տաճիկների գլխին...

Սակայն, այդ Մարկօն ո՛չ ոք է, եթէ ո՛չ նոյն իսկ սերբիական ժողովուրդը. նորա ղիւցազնական քունը—դարաւոր տաճկական լուծը, որ ծանրանում է նոցա վերայ. իսկ զարթնելը—այն ժամանակը, երբ կ'ազատեն նորանից սերբերը: Մօտ հինգ հարիւր տարի է, որ Մարկօն քնած է՝ սերբիական միւս երկրներում ժողովուրդը ստրկութեան մէջ է:

Սև լեռնցիք այսպիսով պահպանում են իրանց ազատութիւնը, հաւատը և անկախութիւնը...

Այնտեղ միայն է՝ քնած Մարկօն:

Ժողովուրդը ստրկութեան մէջ է: Բայց երբ որ նա զարթնեցաւ, իւր ազգի ազատութիւնը օտարի լծի տակից վճռած բան էր: Այդպէս էլ եղաւ. այսօր սերբիացիք շնորհիւ իրանց ապստամբութեան տաճկի դէմ աւելի ազատ են, քան սորանից տասն և վեց տարի առաջ:

Իսկ ինչ կը վերաբերի Սև լեռնցոց, նոքա երբէք այդ անարդ ստրկութեան լուծը չեն կրել. նոքա բոլոր սլաւօնական ազգերից միակն են, որ երբէք օտարի ազդեցութեան տակ չեն ընկել. իսկ եթէ ընկել են, բայց այն էլ շատ քիչ ժամանակ: Մինչև այսօր հերոսական քաջութեամբ իրանց պատւի ու անհատական ձայնի տէրն են: Նոցա համար հասարակական ու ազգային թասիրը սրբութիւն է:

Սև լեռնցու համար մատնութիւն, դաւաճանութիւն, անմիաբանութիւն ասած բանը յայտնի չէ, և եթէ իմանայ, այդ բաները նորան օտարօտի կը թւի: Սև լեռնցի օրիորդը, հարսը, կինը չի զարդարւի, մազերը չի հիւսի, եթէ նորան պատեհազմի դաշտը չը հրաւիրեն իւր եղբայրների հետ հայրենիքի ազատութեան համար: